DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7634351 Pages: 535-543

WOMEN IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SCIENCE AND QUALITY EDUCATION

3RD INTERNATIONAL CONFERENCE

TILSHUNOSLIKDA GENDER TUSHUNCHASINI O‘RGANISH: TIL VA JINS FARQLARI VA O‘XSHASHLIKLARI

Zarnigor. Safarova
O‘zDJTU talabasi
safarova.zarnigor@list.ru

Kalit so‘zlar: til, jins, kognitiv, o‘xshashliklar, gender, feministik tilshunoslik, ayol nutqi, erkak nutqi, umumiy nuqtai nazar.

Annotatsiya: Maqolada tilshunoslikda gender tushunchasini o‘rganish bo‘yicha ishlarga umumiy nuqtai nazar berilgan. Maqolada genderalogiyani o‘rganish xronologik tartibda tasvirlangan. Mahalliy va xorijiy tilshunoslikda genderni o‘rganishning turli jihatlari bo‘yicha tadqiqotlarning olib borilishi haqida so‘z ketgan. Gender masalasi tarixi, kelgusi rivojlanish istiqbollari ko‘rsatilgan. Gender va til o‘rtasidagi munosabatlar, asosiy e'tibor erkak va ayol tili o‘rtasidagi farqlarga turli xil usullar bilan turli tomonlardan o‘rganilgan.

STUDYING THE CONCEPT OF GENDER IN LINGUISTICS: THE DIFFERENCES AND SIMILARITIES OF LANGUAGE AND GENDER

Key words: language, gender, cognitive, similarities, gender, feminist linguistics, female speech, male speech, overview.

Abstract: The article provides an overview of the work on the study of the concept of gender in linguistics. The article describes the study of genderology in chronological order. There is talk of conducting research on various aspects of gender studies in local and foreign linguistics. The history of the gender issue, future development prospects are shown. The relationship between gender and language has been studied from different perspectives, with a focus on the differences between male and female language.

ИЗУЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ ПОЛА В ЛИНГВИСТИКЕ: РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА ЯЗЫКА И ПОЛА

Ключевые слова: язык, гендер, когнитивность, сходство, гендер, феминистская лингвистика, женская речь, мужская речь, обзор.

Аннотация: В статье представлен обзор работ по изучению понятия гендера в языкознании. В статье описывается изучение гендерологии в хронологическом порядке. Речь идет о проведении исследований по различным аспектам гендерных исследований в отечественной и зарубежной лингвистике. Показана история гендерного вопроса, перспективы его дальнейшего развития. Отношения между полом и языком изучались с разных точек зрения, с акцентом на различия между мужским и женским языком.

Kirish

Mustaqillik davri talabi O‘zbekistonda o‘zbek tilshunosligining hozirgi holati bu sohada yangi yo‘nalishlarning shakllanishini taqozo qilmoqda. O‘zbek tilshunosligida XX asr so‘nggida shakllanib, jadal rivojlanayotgan tilshunoslik fanining yangi yo‘nalishlari sotsiolingvistika, psixolingvistika, pragmalingvistika, lingvopoetika, etnolingvistika, sistem tilshunoslik, til va nutqni farqlash, til va millat, jamiyat va til kabi ilg‘or fan yo‘nalishlari yuzaga keldi. Hozirgi davr tilshunosligida shunday fanlar qatorida insonning, ya’ni erkak va ayolning jamiyatda tutgan o‘rni, ularning ruhiy olami va til xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan gender lingvistikasi fani yo‘nalishidagi tadqiqotlar kuchaydi. Gender tadqiqotlar jinslararo biologik emas, balki ijtimoiy farqlarga alohida e’tibor qaratgan bo‘lib, bunda xotin-qizlarning ijtimoiy, intellektual shaxsiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishi muhim jarayon hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda bu masalaga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Prezidentimizning bir qator Farmon va qarorlari asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qabul qilgan qarorlari bu borada o‘ziga xos tarixiy voqea bo‘lmoqda. Xotin-qizlarning oilada, davlat va jamiyat sohasida faolligini oshirishga qaratilgan Farmon va qarorlarining ijrosi ko‘p jihatdan ayollarning ongi, tafakkuri, intellektual salohiyati darajasiga bog‘liq. Ularning ilm-fan sirlarini puxta egallashlari, shu tariqa o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarini jamiyat taraqqiyoti uchun yo‘naltirishlari xalq, millat, mamlakat kelajagi yo‘lida ijtimoiy faol bo‘lish

garovidir. Bugun jamiyatning deyarli hech bir muammosini ayollar ishtirokisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Prezidentimiz Islom Karimov mustaqil mamlakatimiz xotin-qizlari haqida so‘z yuritib, “Ayollarni qanchalik ulug‘lasak, hayotimizning chirog‘i, umrimizning guli deb e’zozlasak, demakki, oilamizni, Vatanimizni e’zozlagan bo‘lamiz”, - deya yuksak baho bergan edi.

“Gender” atamasi 1968-yilda amerikalik olim Stoller tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Ilmiy adabiyotlarda gender tushunchasining bir necha talqini mavjud. Gender – inglizcha “gender” – “zot” so‘zidan olingan bo‘lib, jins tushunchasini fiziologik voqelik ustqurmasi bo‘lgan ijtimoiy qurilma sifatida belgilaydi. Shu bois erkaklar va ayollar o‘rtasidagi biologik tabiiy farqlar bilan erkaklar va ayollar xatti-harakatini, ijtimoiy va madaniy tavsiflarini aniqroq farqlash uchun gender atamasi qabul qilingan. Erkak va ayollarga tegishli ijtimoiy bog‘liqlik, xulq-atvor va kutilgan natijalarni ifodalaydi. “Gender feministik nazariyaning davomi sifatida vujudga kelgan yondashuvlar, feminizm (fransuzcha “feministe”, lotincha “femina” - ayol) xotin-qizlarni kamsitishlardan xalos etishni targ‘ib etuvchi, ular mavqeyini jamiyatdagi ijtimoiy voqealar hosilasi sifatida o‘rganuvchi oqimdir.” Demak, inson jinsda nafaqat fiziologik jihatdan farqlanadi, balki uning atrofidagilar bilan muomalasi, nutqi, va hatto, dunyoqarashida ham jinsdagi o‘ziga xos, farqli yoki mushtarak jihatlar namoyon bo‘ladi. Sofiya Babayan bu haqda: “Gender ijtimoiy tushuncha. Ayol yoki erkakning benuqson timsoli berilgan, xronologik va geografik muhit rang-barangligi, milliy an’analari, etnopsixologiyasi, dini, tarixi va milliy mentaliteti va boshqalarda ifodalanadi” – deb yozadi.

Gender- umumiy mazmuniga ko‘ra erkak va ayollar o‘rtasidagi farq. Ikkala jins vakillari nutqiy hulqini jahon tilshunosligida nemis olimi Joul Oates o‘zining “ayol, erkak va til” asarida ham ayol va erkaklarning nutqidagi o‘zaro farqlanuvchi jihatlarni ochib beradi. U ko‘proq ayol va erkaklardagi salbiy va ijobiylarini olib, o‘zaro qiyoslab gender nuqtai nazardan taxmin qiladi.

Gender- tabiatan belgilanmagan, ijtimoiy hodisalar ato etgan xususiyatlar yig‘indisidir. Gender- jinsning madaniy niqobi, bizning o‘z ijtimoiy-madaniy

tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir. Buning ustiga jins, faqat gender demakdir, ya’ni uning ijtimoiylashtirilishi natijasida jinsni tashkil etgan narsadir. Jins insonga tegishli emas, balki inson jinsga oiddir, u esa hokimiyat va tilga ega. Gender lingvistikaning jamiyatda ahamiyati katta. Birgina jinoyat-qidiruv sohasini oladigan bo‘lsak, aybdorni izlash jarayonida izquvar uning kimligini aniqlash uchun, avvalo, o‘sha jinoyatni qilgan odamning shaxsini hamda jinsini aniqlashga harakat qiladi. Ularning yozuvlari, imzosi, xatti-harakatlari, gap-so‘zlariga qarab jinoyat sodir etgan shaxs aniqlanadi. Gender tilshunosligi ana shu muammolarni hal etishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Til voqelikka va tasvirlar olamiga qaratilgan bo‘lib, voqelik va inson o‘rtasida o‘rnatiladi, dunyoning rasmini yoki modelini tashkil etadigan ko‘plab bilimlar sifatida gapiradi. Dunyoning ongda lokalizatsiya qilingan bu tasviri dunyoning ba'zi qismlari haqidagi bilimlar shaklida doimiy ravishda to‘ldiriladi va "tuzatiladi". Til bilimlarni to‘plash va xotirada saqlashda muhim rol o‘ynaydi, uni tartibga solish, tizimlashtirishga hissa qo‘shish, ya'ni qayta ishlashda ishtirok etish uchun xizmat qiladi. Shunday qilib, insonning bilish faoliyati va tilning kognitiv funktsiyasi ta'minlanadi. Bu shunchaki transport vositasi emas, u bizning fikrlarimizni ifodalaydi. Asosiysi, bu shakllantiruvchi qurilma; bu aqliy faoliyat dasturidir. Til belgilar tizimi orqali muloqot qilish usuli sifatida ham izohlanadi. U ob'ektiv voqelik, odamlar bir-birini tushunish istagida foydalanadigan tuzilma sifatida mavjud. Demak, til shunchaki belgilar tizimi emas, balki uning mazmunidagi alohida harakatdir.

Hozirgi kundagi gender muammosiga oid tadqiqotlarni V.A.Kirilina ikki yo‘nalishga ajratadi:

1. Gumanitar fanlar doirasida gender muammosi. Bunda sotsiologiya, psixologiyada o‘rganilgan tadqiqotlar tilshunoslik uchun asos bo‘ladi. Genderning kategoriya sifatidagi va antologik maqomi o‘rganiladi.

a) gender tahlilining umumilmiy prinsiplari.

- gender – madaniyat va jamiyat taraqqiyotining hosilasi bo‘lib qiyosiy xarakterga ega; konvensional mohiyat sifatida tan olinadi.

- gender boshqa sotsiomadaniy konstruktlar kabi o‘zgaruvchandir.

- gender umumilmiy kategoriyadir; har bir fan doirasida genderning o‘ziga xosligini va qaysi metodlar yordamida o‘rganilishini e’tiborga olish kerak.

b) gender tahlilining lingvistik prinsiplari.

- gender kommunikativ muloqotning muhim mezoni sanaladi.

- genderning madaniy simvolik tabiati gender bilan bog‘liq o‘xshatishlarning yuzaga kelishiga olib keladi.

- til va kommunikatsiyalarning gender aspektlarini o‘rganish uchun lingvistik metodlar qo‘llaniladi. Umuman tilshunoslikda qo‘llanilayotgan (sotsiolingvistik, psixolingvistik, lingvomadaniyatshunoslik va boshqa) metodlardan foydalaniladi.

2. Lingvistik genderologiya yoki gender lingvistikasi muammosi. Gender lingvistikasi- ilmiy yo‘nalishdagi gender tadqiqotlari tarkibiga kirib, lingvistik tushunchalar yordamida genderni o‘rganadi. "Gender - bu nutqning turli qismlariga xos bo‘lgan va an'anaviy ravishda gender xususiyatlari yoki ularning yo‘qligi bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlarni ikki yoki uch sinfga taqsimlashdan iborat bo‘lgan grammatik kategoriya". Bularning barchasi shuni ko‘rsatadiki, "Ismning grammatik jinsi haqiqatni idrok etishga ta'sir qiladi, ongda biologik jins tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan ramkalarni faollashtiradi va ijobiy yoki salbiy ma'nolarni shakllantirishda sezilarli darajada ishtirok etadi".

Muhokama va natijalar

XX asr boshlarida "Til va jins" mavzusi Mautner va Jespersenning e'tiborini tortdi. Mautner tildagi farqlarni ijtimoiy va tarixiy sabablar bilan izohlagan. Mautnerning fikricha, tildan ijodiy foydalanish erkaklarning vakolati, ayollar esa faqat erkaklar yaratgan tilni o‘zlashtira oladi. Espersen, shuningdek, ayollar tildan foydalanishda konservativ ekanligiga ishongan. Bunday holda, erkaklar tezda o‘rganadilar yangi tilni. Biroq, erkaklar tomonidan chet tilini o‘rganish yangi tilda ishlash va tushuntirishlar berish zarurati bilan bog‘liqligi hisobga olindi. Uy mehnati bilan shug‘ullanadigan ayollarda esa bunday ehtiyoj yo‘q edi. 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshlarida tilda gender tadqiqotlari AQSh va

Germaniyadagi yangi ayollar harakati tufayli kuchli turtki oldi, natijada tilshunoslik feministik tilshunoslikning yangi sohasi paydo boʻldi. R.Lakoffning ishi androsentrizm (erkakka e'tibor) va ayol obrazining nomukammalligini asoslab bergan asosiy ish boʻldi. "Til va jins" erkak va ayol tili ya’ni nutqi oʻrtasidagi munosabatni anglatadi. Gender farqi nafaqat nutqlarning aksidir, balki ularning turli xil turmush tarzi va munosabatlarining ham. Gender psixologiya, sotsiolingvistika va ayollarni oʻrganish kabi koʻplab sohalarda mashhur tadqiqotdir. Ushbu sohalarda koʻp jihatdan erkak va ayol oʻrtasidagi farqlar turli metodologiyalar bilan turli tomonlardan oʻrganilgan. Tadqiqot natijalari farqlariga turlicha urgʻu bergan boʻlsa-da, ular orasida hali ham ba'zi oʻxshashliklar mavjud. Bugungi kunda til va muloqotning gender jihatlarini oʻrganishning eng muhim omillaridan biri bu genderning toʻgʻridan-toʻgʻri talqinini bartaraf etishdir. Ayollik va erkaklik dizaynini lingvistik tadqiq qilishda tilshunoslikdagi tilning oʻziga xos xususiyati koʻp qirrali va murakkab tizim boʻlgan obyektning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Xorijiy tilshunoslikning ba'zi tadqiqotchilari kognitiv yondashuvga e'tibor berishadi, chunki gender tadqiqotlarining muhim jihati ham soʻzlovchilarning lingvistik ong sohasi - turli xil nutq konstruktsiyalari shaklida mavjud boʻlgan va kognitiv birlikni ifodalovchi dinamik va murakkab muhitdir. Masalan, birinchi shaxs olmoshlaridan foydalanish ayollar va erkaklarning lingvistik ongidagi ma'lum bir farqni ajratib koʻrsatishga imkon beradi. Ingliz tilida soʻzlashuvchi erkaklar va hatto ingliz tili ona tili boʻlmagan boshqa tillarda soʻzlashuvchilarning nutqini kuzatish shuni koʻrsatadiki, erkaklar koʻpincha olmosh bilan ishlaydi ya’ni “menga” ekvivalenti sifatida. Ayollar “biz” olmoshini kiritishga har xil moyillikka ega. Tirik mavjudotni bildiruvchi bir qator otlar erkak va ayol jinsi boʻlishi mumkin: oʻquvchi, doʻst, oʻqituvchi, qarindosh va hokazo. Ular berilgan odam yoki hayvonning jinsini bildirmoqchi boʻlganida, otga jinsni bildiruvchi soʻz qoʻshiladi: oʻgʻil bola –doʻst, qiz bola- doʻst. Bir qator ayol otlari mos keladigan erkak otlaridan: aktyor - aktrisa; shoir-shoira. Masalan, erkaklar hokimiyatga koʻproq e'tibor berishadi, ular yetakchi boʻlishni xohlashadi, ayollar esa tabiatan

bo‘ysinuvchi, erkaklar to‘g‘ridan-to‘g‘ri gapiradi va ma'lumot uzatishni birinchi narsa sifatida qabul qiladi, lekin ayollar bilvosita gapiradi ya’ni bilvosita va yumshoq tarzda. Ular uchun his-tuyg‘ularni ifodalash juda muhimdir. Erkaklar o‘rtasidagi o‘zaro nutq siyosiy mavzular, dunyoda bo‘layotgan yangiliklar, sport va mashinalar haqida kechadi. Shuningdek, nutqlarida ko‘proq bosiqlik , vazminlik va ular ruhiyatida boshqaruvchilik aks etib turadi. Ayollar nutqida ko‘proq nolish, xasrat qilish uy-ro‘zg‘or, oila kabi mavzular uchraydi. Ayollar o‘z xursandchiligini bazan yuqori darajadagi emotsiya va turli noverbal hodisalar (qichqirib yuborish,qarsak chalish kabi holatlar bilan ifodalaydi) orqali namoyon etsa, erkaklar o‘z quvonchini bosiqlik bilan ifodalaydi. Ammo shaxsning salbiy hislati bo‘lmish jahl qilish, g‘azablanish ayollarga nisbatan erkaklarda kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ayollar jahli chiqqanida sukut saqlash, jim turish bilan ifodalasa, erkaklar ko‘pincha o‘z g‘azabini baqirish, so‘kish va boshqa noverbal hodisalar orqali namoyon etadi. Nutqda uchraydigan shunday ibora va so‘zlar borki, ular faqat ayollar nutqiga xos yoki aksincha ayrimlari erkaklar nutqiga xoslangan. Masalan, erkaklar va ayollar tomonidan qo‘llanuvchi iboralar bir-biridan tubdan farqlanadi. O‘zbek tilida shunday iboralar borki, ular faqat erkaklar nutqidagina qo‘llaniladi. Jumladan, *“Burnini yerga ishqamoq”, “Dabdalasini chiqarmoq”, “Jag‘ini ezib qo‘ymoq”, “Abjag‘ini chiqarmoq”, “Yulduzni benarvon uradigan”* kabi ko‘plab iboralar asosan erkaklar nutqida qo‘llanishi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Xotin-qizlar nutqiga esa ko‘proq *“aylanay”, “o‘rgulay”, “qoqindiq”, “girgitton bo‘lay”* singari so‘z va iboralar xos bo‘lib, ular turli nutqiy vaziyatlarda ijobiy ma’no nozikliklarini ifodalaovchi leksik vositalar hisoblanadi.

Xulosa

O‘zbekiston davlat jahon tillari universitetida 2011-yilda "Jahon adabiyoti" fanini o‘qitishning dolzarb muammolari" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plamiga kiritilgan N.M.Yuldashovaning “Тендерные аспекты при изучении зарубежной литературы" va Sh.R.Sultonovaning "Badiiy asarlarda ayollar nutqining ta'sirchanligini ifodalash vositalari" nomli maqolalarida ham gender xususiyatlar o‘zbek tili materiallari misolida tadqiq qilinadi. Xulosa o‘rnida shuni

aytish mumkinki, o‘zbek tilshunosligida ma'lum darajada gender lingvistikasi sohasida izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotlarning asosan qiyosiy planda ekanligi, genderning faqat o‘zbek tiliga xos og‘zaki va yozma shakli alohida o‘rganilishi va tahlil qilinishi galdagi vazifa sifatida bugungi tilshunoslar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Nafaqat o‘zbek tili hattoki arab, ingliz va rus tillari o‘rtasidagi gender lingvistikasini taqqoslab o‘rganish haqida ham O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi Safarova Zarnigorning ham bir qancha izlanishlari natijasida "Comparative analysis of Arabic and English noun usage in gender linguistics" “The problematic issue of grammatical gender Arabic as a foreign language and grammatical differences compared to English”, “A comparative analysis of gender linguistics between Arabic and English noun usage” va boshqa bir qancha gender lingvistikasiga oid maqolalari chop etilgan.

Ushbu maqolada olingan ma’lumotlarga ko‘ra, jamiyatdagi madaniyatlararo muloqot jarayonlariga gender rollaridagi farqlar ta'sir qiladi, degan xulosaga kelish mumkin. Bunday qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan ko‘plab omillar mavjud, gender stereotiplari hali ham eng keng tarqalgan. Bundan tashqari, ko‘p hollarda, inson bu gender stereotiplarini alohida tanlamaydi. Ular jamiyat va shaxs tomonidan unga ergashuvchi jamiyat a’zosi sifatida yuklanadi. Gender tadqiqotlarda erkaklik va ayollikka xos axloq me’yorlari tushuniladi. Ana shunday axloq me’yorlari ichida muloqot xulqi masalasi markaziy masalalardan biri bo‘lganligi bois genderologik muammolarni lingvistik aspektda o‘rganish zarurati tug‘ildi va genderolingvistika ana shu zarurat tufayli alohida bir soha sifatida paydo bo‘ldi. Ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik-frazeologik, grammatik, stilistik va boshqa turdagi farqlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Muloqot jarayonida erkak va ayol murojaatida ijobiy hamda salbiy bo‘yoqdagi munosabatni yaqqol sezish mumkin. Erkaklar va ayollar nutqidagi yana bir o‘ziga xoslik ularning barqaror birikmalarni qo‘llash jarayonida ham yuzaga chiqadi. Iboralarda boshqa ma’nolardan ko‘ra jins ma’nosi ustunlik qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1]. Алимасов В. Гендер фалсафаси. – Тошкент, 2008, 5 б.

[2]. Ахманова О.С. Словар лингвистических терминов, М., 1969. – 608 с.

[3]. A. Hudson, Sociolinguistics. Beijing: Foreign

[4]. Бегматов Е. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т.: Фан. 1985. – 200 б.

[5]. Crawford. M. Talking Difference: On Gender and language

[6]. Difference and Dominance. Rowley: Newbury

[7]. Kirilina A.V. Tomskaya M. Lingivisticheskie gendernie issledovaniya//Otechestvennie zapiski: Jurnal dlya medlennogo chteniya.- M.:Visshaya shkola ekonomiki,2012.-C.52

[8]. Lakoff, R. Language and Women’s Place. New

[9]. N.M.Yuldashova “Гендерные аспекты при изучении зарубежной литературы"

[10]. Safarova Zarnigor "Comparative analysis of Arabic and English noun usage in gender linguistics"